

УДК 340.1

Жукевич Ігор Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО» В ПРАВОВІЙ НАУЦІ УКРАЇНИ

У статті досліджено загальнотеоретичну характеристику процесуального права. Проаналізовано різні погляди вчених теоретико-правової науки на дефініцію поняття «процесуальне право». Визначено поняття процесуального права. Сформульовано тенденції розвитку процесуального права в Україні, перспективи проведення подальших наукових досліджень. Автор приходить до висновку, що існує потреба комплексного аналізу процесуального права, особливо, що стосується встановлення його значення і місця в структурі права, у механізмі правового регулювання, виявлення специфічних ознаки процесуального права, розкриття його змісту, системи і показати тенденції його розвитку, перспективи уніфікації із «європейською правовою системою».

Ключові слова: процесуальне право, матеріальне право, юридичний процес, галузі процесуального права, інститути процесуального права, норми процесуального права.

Постановка проблеми. Процесуальне право відіграє важливу роль у становленні громадянського суспільства та правової держави, оскільки за його допомогою здійснюється охорона суспільних відносин, захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів фізичних осіб, юридичних осіб та держави.

В юридичній науці практично відсутні дисертаційні та монографічні дослідження, які спеціально присвячені комплексному загальнотеоретичному аналізу процесуального права, необґрунтована загальновизнана дефініція процесуального права, неоднозначно тлумачиться його роль і місце в структурі права, у механізмі правового регулювання, у правозастосовчій практиці. Крім того, відсутнє чітке розмежування матеріального і процесуального права, спільні та відмінні ознаки галузей процесуального права, маже не досліджено комплексну характеристику окремих правових інститутів процесуального права (наприклад, доказове право), остаточно не вирішеними є питання, які норми належать до процесуального права.

Поняття «процесуальне право» у деякій навчальній та навчально-методичній літературі з теорії держави і права взагалі відсутнє. Існують визначення поняття галузей процесуального права в Україні (цивільне процесуальне право, кримінальне процесуальне право, адміністративне процесуальне право, господарське процесуальне право, конституційно-процесуальне право).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі спроби розв'язання наукової проблематики визначення процесуального права здійснювались такими вченими, як С. Д. Гусарев, М. В. Джафарова, А. М. Колодій, Е. Г. Лук'янова, О. О. Сидоренко та ін.

Проте ними зосереджувалась увага на характеристиці окремих галузей процесуального права, норм процесуального права. Методологія, яка використовувалась правовою наукою при дослідженні даної проблематики, застосовувала метод від «одиночного до загального». Є необхідність звернути увагу на питання процесуального права з точки зору методу від «загального до одиночного». Але враховуючи те, що сучасне законодавство України перебуває на етапі реформування, можна стверджувати, що дані питання потребують глибшого дослідження, оскільки процесуальне право забезпечує реалізацію норм матеріального права, «дає життя матеріальному праву».

Постановка завдання. Враховуючи вищесказане, метою статті є комплексний аналіз визначення поняття процесуального права в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Матеріальне право складається з норм, що закріплюють права і обов'язки суб'єктів суспільних відносин та за допомогою яких держава безпосередньо їх регулює, а саме: конституційні, адміністративні, фінансові, кримінальні, земельні, цивільні, трудові і сімейні. Відповідно, процесуальні галузі права містять норми права, що визначають процедуру реалізації (порядок) норм матеріального права, права і обов'язки суб'єктів процесуальних правових відносин. Предметом процесуального права є відносини, виникнення яких пов'язано з порушенням норм права або вирішенням суперечок між суб'єктами суспільних відносин [5].

Процесуальне право в Україні бере свій початок ще з часів Київської Русі. На той час джерелами процесуального та матеріального права були правові звичаї, князівське законодавство, канонічне право, судовий прецедент та міжнародні договори. Саме із цих джерел був сформований збірник законів «Руська правда», який є початком розмежування процесуального та матеріального права та виділення їх у самостійні галузі права.

На сучасному етапі розвитку суспільних відносин процесуальне право уже не може виступати похідним від матеріального права, оскільки усі норми які входять у систему процесуального права, мають певний зміст, єдність структури та спільність призначення.

В Україні норми матеріального та процесуального права об'єднані у різні галузі права. Існує чіткий розподіл норм за предметом правовідносин, які вони регулюють та реалізацію яких забезпечують. На даний момент виділяють кримінальний, цивільний, адміністративний, конституційний та господарський процеси, які створюються на основі відповідних галузей матеріального права. Проте тривають дискусії щодо того, скільки існує галузей процесуального права.

Одні автори визнають існування трьох самостійних галузей – кримінально-процесуального, цивільно-процесуального та адміністративно-процесуального права [14, с. 51].

Інші стверджують, що сучасне процесуальне право складаються з двох самостійних процесуальних галузей права: кримінально-процесуального та цивільно-процесуального, а також субінститутів багатьох галузей права (виборчого, митного), тобто систематизованих груп процесуальних норм, що обслуговують певні правові інститути [9, с. 246-249].

На думку О. О. Сидоренко, процесуальні норми мають місце у таких процесуальних галузях, як: конституційно-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, господарсько-процесуальне право та кримінально-процесуальне право [12, с. 151].

Вищенаведені «класичні» види галузей процесуального права є доволі дискусійними, оскільки можна обґрунтувати і елементи процесуального права в трудовому праві, екологічному праві, аграрному праві. На нашу думку, процесуальне право стосується не тільки юрисдикційної діяльності держави (зокрема, судочинства), але

й чітко виражається в позаюрисдикційній діяльності. Прикладом цього є третейський розгляд цивільних справ, де спори вирішуються несудовими органами, утвореними за взаємною угодою сторін та відповідно до процедури, передбаченої Законом України «Про третейські суди».

Спробуємо сформулювати дефініцію процесуального права, проаналізувавши сучасні наукові підходи окремих представників теоретико-правової науки. Так, О. А. Коваль пропонує розглядати проблему визначення поняття «процесуальне право» з точки зору функціонального призначення процесуального права – юридичного процесу. Під юридичним процесом, на його думку, слід розуміти систему взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених суб'єктів, урегульовану процесуальними нормами, яка закріплена у процесуально-правових документах і забезпечена засобами юридичної техніки, що дістає вияв у здійсненні операцій для вирішення юридичних справ, позитивному правозастосуванню та реалізації норм, що не пов'язані з правозастосуванням. Відповідно до цього, процесуальне право – це система правових норм, що виступає регулятором суспільних відносин, виникаючих у ході реалізації норм права усіма суб'єктами правовідносин.

Проте, ним же визначається процесуальне право у наступних значеннях: 1) у «вузькому розумінні», за яким процесуальне право розглядається як правова форма, що регулює судоустрій та кримінальне і цивільне судочинство, утворюючи єдиний комплекс, єдину й у той же час складну галузь права; 2) у «традиційному розумінні», за яким процесуальне право – це сукупність галузей права, що традиційно визнаються процесуальними: кримінально-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, конституційно-процесуальне право, і, в деяких випадках, – адміністративно-процесуального; «широкому розумінні» – де під процесуальним правом слід розуміти сукупність усіх норм, що носять процедурний характер [7, с. 9].

Але, на нашу думку, процесуальне право не може зводитись тільки до елементів системи права: галузей, підгалузей, інститутів, норм права. Мабуть, у визначенні процесуального права потрібно звернути увагу на такі самі ознаки, як і право в цілому, так і окремі специфічні ознаки, зумовлені самою сутністю процесуального права.

Процесуальне право в «Популярній юридичній енциклопедії» розглядається не як самостійна галузь права, а як сукупність процедурно-процесуальних норм, інститутів, галузей процесуального права, які регулюють процесуальний порядок застосування норм матеріального права в юрисдикційній та іншій практичній діяльності державних органів, тобто які регулюють юридичний процес. У цьому розумінні процесуальне право визначається сукупністю процесуальних форм реалізації і захисту матеріального права [10, с. 415]. Щодо співвідношення процесуального права та юридичного процесу, то, на наш погляд, ці поняття не є синонімами, оскільки процесуальне право врегульовує юридичний процес, який складається із правотворчої, правозастосовної, правоохоронної та інших форм та є ширшим за змістом поняттям.

У «Вільній енциклопедії» процесуальне право тлумачиться як сукупність норм системи права, що безпосередньо регулюють суспільні відносини і сукупність галузей права, в яких основний акцент робиться на порядок захисту порушеного права в судових органах. Процесуальне право нерозривно пов'язане з матеріальним правом. Їх можна розглядати як юридичні категорії, що виражають єдність двох сторін правового регулювання: безпосередньої юридичної регламентації суспільних відносин і процесуальних форм судового захисту цих відносин. Галузі процесуального права також

входять до публічного права, а процесуальні відносини існують за наявності суб'єктів влади. Норми галузей матеріального права спрямовані на регулювання суспільних відносин в їх дійсному існуванні. Процесуальна процедура – це порядок реалізації матеріальних прав, коли ці права оспорується або порушуються, тобто для застосування і відновлення порушених прав необхідна певна процедура.

Отже, процесуальне право виникло як необхідність реалізації (шляхом захисту) норм матеріального права. Процесуальні норми (норми процесуального права) називають вторинним (по відношенню до матеріально-правових норм) регулятором суспільних відносин [11].

В свою чергу, М. С. Кельман та О. Г. Мурашин акцентують увагу на тому, що процесуальне право – це частина норм системи права, що регулюють відносини, які виникають у процесі розслідування злочинів, розгляду та вирішення кримінальних, цивільних справ тощо. Процесуальне право походить від матеріального та обслуговує його інтереси. До головних ознак процесуального права належать: відносна незалежність від системи матеріального права, об'єктивна зумовленість існування, єдність та диференціація процесуальних норм на галузі та інститути, внутрішня узгодженість та несуперечність складових елементів системи [6, с. 210].

При цьому, хоча виникнення і функціонування процесуальних норм зумовлено потребами забезпечення реалізації матеріальних норм, вони утворюють окрему систему зі своїми принципами, взаємозв'язками, галузями, інститутами тощо [16, с. 291].

О. Ф. Скакун вказує на те, що процесуальні галузі права (процесуальне право) – визначають процедуру реалізації матеріального права і є похідними від нього [13, с. 247].

На думку С. С. Алексєєва, маючи свій специфічний зміст, галузі процесуального права спрямовані на те, щоб забезпечити втілення в життя приписів матеріального права. У цьому відношенні, залишаючись самостійними галузями, вони мають похідне значення відносно матеріальних галузей, підлегле у тому ж розумінні, в якому форма явища залежить від його змісту [1, с. 139].

Процесуальне право – це сукупність норм права, що регулюють порядок застосування норм матеріального права, зокрема, відносини, що виникають у процесі розгляду кримінальних, цивільних і господарських справ; мету, завдання й обов'язки суду при здійсненні правосуддя; права та обов'язки сторін. Воно походить від матеріального права та має на меті обслуговування його інтересів, хоча характеризується порівняною самостійністю, єдністю та диференціацією процесуальних норм на галузі й інститути [3, с. 707].

Натомість, А. М. Колодій визначає процесуальне право як сукупність норм і принципів, які встановлюють процедуру здійснення законних прав, свобод і обов'язків учасників суспільних відносин; воно похідне від матеріального права і слугує ефективній реалізації останнього [8, с. 79-80].

Предметом матеріального права є реальні суспільні відносини, які склалися між людьми, організовані ними і потребують організації відносин за допомогою права. На підставі норм матеріального права у суб'єктів суспільних відносин виникають суб'єктивні права, юридичні обов'язки та відповідальність. Процесуальне право визначає, врегульовує порядок (процедуру) вирішення спорів, конфліктів, розслідування і судового розгляду злочинів, інших правопорушень. Предметом регулювання норм процесуальних галузей права є організаційні відносини, тобто такі, які визначають засоби реалізації норм матеріального права (суб'єктивних прав, обов'язків та відповідальності) і де учасниками,

як правило, виступають органи держави, посадові особи, на яких покладено обов'язок організувати, спрямовувати процес, юридичну діяльність на реалізацію норм матеріального права [4, с. 253].

Матеріальне право – нормативна основа регулювання суспільних відносин у всьому їх комплексі і за галузями права. Процесуальне право – це сукупність правових норм, якими регулюється процедура реалізації матеріальних норм права. Норми матеріального права безпосередньо регулюють суспільні відносини, тоді як норми процесуального права встановлюють порядок застосування норм матеріального права [15, с. 493].

Норми всіх галузей права спрямовані на регулювання суспільних відносин та на їх захист від протиправних дій. Встановлюючи правові норми, держава одночасно визначає форми їх здійснення. Матеріальні норми містять в собі самі правила поведінки. Але для їх ефективної реалізації необхідні особливі правові норми, що за своїм характером відрізняються від матеріальних розпоряджень та іменуються процесуальними. Процесуальне і матеріальне право співвідносяться як форма і зміст. Процесуальні правові норми служать формою реалізації норм матеріального права. Особливості процесуального права визначаються потребами технології, організації процесу реалізації норм матеріального права. Своєрідним є предмет правового регулювання процесуальних норм, основою якого виступають суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації норм матеріального права. Існує п'ять видів процесів: цивільний, кримінальний, адміністративний, господарський і конституційний. Вони відображають форми і методи здійснення відповідних матеріальних норм [2, с. 140].

З вищенаведених дефініцій випливає, що норми матеріального та процесуального права взаємопов'язані і не можуть існувати окремо, оскільки призначенням останніх є регулювання процедури реалізації норм матеріального права. З іншої сторони, якщо не існує норми матеріального права, то й не створюється процесуальна норма, оскільки немає відносин реалізацію яких вона б забезпечувала.

Отже, створення процесуальної норми права неможливе без існування відповідної норми матеріального права. Норма матеріального права не може ефективно регулювати суспільні відносини, якщо не буде чіткого механізму її реалізації та захисту. Тому було б правильно вважати, що норми матеріального і процесуального права хоча і тісно взаємопов'язані між собою, взаємозалежні, проте розглядати норми процесуального права, як похідні від матеріального, недоцільно.

Не можна зводити процесуальне право до повної залежності від матеріального права, його другорядної ролі, «обслуговуючого» характеру. Враховуючи сучасні євроінтеграційні процеси, процесуальне право, можливо, відіграватиме більш пріоритетну роль, ніж матеріальне право, а тому недоцільно вести мову про «додаткову» роль процесуального права. Практика підтверджує неповну відокремленість процесуального права від матеріального на рівні законодавства. Багато норм матеріального права (наприклад, спадкового права у рамках цивільного права України) носять процесуальний характер, знаходячись в матеріальному праві.

Висновки. Таким чином, на сучасному етапі розвитку суспільних відносин в нашій державі процесуальне право, як комплекс процесуальних норм, що покликані забезпечувати реалізацію матеріальних норм, можна віднести до самостійного елементу структури права, оскільки процесуальне право охопило усі найважливіші аспекти життєдіяльності держави. А тому процесуальне право – це сукупність галузей, підгалузей,

правових інститутів та норм, які регулюють процесуально-процедурні суспільні відносини у сфері реалізації, охорони та захисту прав та законних інтересів суб'єктів правовідносин.

Отже, в теорії права не склалося єдиного визначення поняття «процесуальне право», а тому воно потребує подальшого наукового дослідження із врахуванням минулих, теперішніх та майбутніх тенденцій розвитку правової науки.

У зв'язку з цим в перспективі подальших наукових розробок з даної проблематики виникає потреба комплексного аналізу процесуального права – розкрити не тільки його поняття, але й встановити значення і місце в структурі права, у механізмі правового регулювання, виявити специфічні ознаки процесуального права, розкрити його зміст, систему і показати тенденції його розвитку, перспективи уніфікації із «європейською правовою системою».

Список використаних джерел

1. Алексеев С. С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С. С. Алексеев. – М. : Госюриздат, 1961. – 187 с.
2. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
3. Енциклопедія цивільного права України / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; відп. ред. Я. М. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2009. – 952 с.
4. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
5. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/law/zauchuk_tdp/part3/1701.htm.
6. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
7. Коваль О. А. Принципи процесуального права та їх втілення в законодавчій регламентації діяльності міліції України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О. А. Коваль – К., 2006. – 20 с.
8. Колодій А. М. Принципи права України : монографія / А. М. Колодій. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
9. Кудрявцева Е. В. Гармонизация и унификация гражданского процессуального права в европейских странах / Е. В. Кудрявцева // Реформа гражданского процесса в суде первой инстанции в государствах региона Балтийского моря и Центральной Европы : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Вильнюс, 2005. – С. 246-249.
10. Популярна юридична енциклопедія / кол. авт. : В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
11. Процесуальне право [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Процесуальне_право.
12. Сидоренко О. О. Процесуальні норми права : поняття, особливості, різновиди : монографія / О. О. Сидоренко. – Х. : Право, 2014. – 192 с.
13. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун / пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.

14. Сорокин В. Д. Административно-процессуальное право / В. Д. Сорокин. – М. : Юридическая литература, 1972. – 240 с.
15. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навчальний посібник / В. В. Сухонос. – Суми, 2005. – 689 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uabs.edu.ua/images/stories/docs/K_DPD/TDP_posibnik.pdf.
16. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков], Є. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова [В. В., Копейчикова]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 368 с

Жукевич И. В. Проблемы определения дефиниции «процессуальное право» в правовой науке Украины

В статье исследованы общетеоретические характеристики процессуального права. Проанализированы различные взгляды ученых теоретико-правовой науки на дефиницию понятия «процессуальное право». Определено понятие процессуального права. Сформулированы тенденции развития процессуального права в Украине, перспективы проведения дальнейших научных исследований. Автор приходит к выводу, что существует необходимость комплексного анализа процессуального права, особенно, что касается установления его значение и места в структуре права, в механизме правового регулирования, выявления специфических признаки процессуального права, раскрытия его содержания, системы и показать тенденции его развития, перспективы унификации с «европейской правовой системой».

Ключевые слова: *процессуальное право, материальное право, юридический процесс, отрасли процессуального права, институты процессуального права, нормы процессуального права.*

Zhukevych I. V. Problems of determining the definition «procedural law» in the legal science of Ukraine

The article examines the general and theoretical characteristics of procedural law. Different views of scientists of theoretical and legal science concerning the definition of the notion «procedural law» are analyzed. The notion of the procedural law is defined. The trends of procedural law developing in Ukraine and perspectives of further researches are formulated. The author concludes that there is a need for a comprehensive analysis of the procedural law, especially with regard to the establishment of its value and place in the structure of law, mechanism of legal regulation, identifying the specific features of procedural law, the disclosure of its content, the system and show the tendencies of its development, the prospects of unification a «European law system».

Key words: *procedural law, substantive law, legal process, the area of procedural law, procedural law institutions, the rules of procedural law.*

